

В.В. Марчук

ЦЕРКВА В УМОВАХ ТОТАЛЬНОЇ НЕДОВІРИ (СПРОТИВ УГКЦ СТАЛІНСЬКІЙ “РАДЯНІЗАЦІЇ” 1939-1941 рр.)

Величезні потрясіння і важкі випробування випали на долю України у ХХ столітті. Народ пережив дві світові війни, масові репресії сталінського і гітлерівського режимів. З усіх народів Європи українці зазнали найбільших демографічних втрат: науковці вважають, що сьогодні населення України досягло б 100 млн. [11]. У центрі воєнно-політичного протистояння і збройної боротьби постійно перебували прикарпатські землі. Особливо великих руйнувань зазнала Греко-католицька церква, коли, внаслідок Другої світової війни, ці землі ввійшли до складу СРСР. Спротив церкви новій комуністичній владі закінчився катастрофою. За час існування тоталітарного режиму в СРСР пріоритетним напрямком діяльності пануючої комуністичної партії була боротьба за вплив на свідомість людей. Концепції християнської моралі не входили в ідеологічні рамки системи. Отже, стосунки воєвно-атеїстичної влади з Церквою в Україні, народ якої завжди був глибоко релігійним, часто набували гострих форм протистояння. З приєднанням Західної України восени 1939 р. та після розгрому Української православної церкви в радянській Україні і ліквідації конфесій, які відстоювали незалежність держави і кліру, Москва зіткнулась із сильним і небезпечним супротивником – УГКЦ.

Напередодні Другої світової війни Греко-католицька церква була однією з найавторитетніших у Другій Речі Посполитій і відігравала помітну роль у суспільно-політичному й національно-культурному житті Західної України. Її величну будову складали: 3040 парафій, які об'єднували 4,3 млн. віруючих, 4440 храмів і каплиць, Богословська академія у Львові, п'ять духовних семінарій, дві духовні школи, 127 монастирів і монастирських домів [14, с.94].

Як відомо, 250 років УГКЦ була генератором історичної пам'яті та національної свідомості галицького українства і протидією асиміляторській політиці Варшави. Гарантом етноцентричного курсу церкви у ХХ ст. був її митрополит Андрей Шептицький – людина непересічних людських і громадянських якостей, досвідчений парламентарій, послідовний поборник національно-культурних прав народу. Очолювана ним церква у 1939 р. мала 10 єпископів, 2950 священників, 520 ієромонахів, 1090 монахинь-черниць, 540 студентів теології [7, с.43].

Церква виконувала душпастирську місію, морально-виховні завдання і володіла значною кількістю будинків культурного призначення, друкарень, книгарень і бібліотек. Власними силами вона видавала чотири десятки часописів і журналів, мала широку мережу церковних братств, релігійних товариств, дієво впливала на масові культурно-освітні товариства Галичини, зокрема, "Просвіту", "Рідну школу", "Сільський господар", "Пласт", "Луг" та ін. УГКЦ сприяла становленню українського бізнесового життя, формуванню національних економічних та музейних структур, займалася благодійництвом і меценатством. Відзначимо, що до 1939 р. на західноукраїнських землях, поруч із греко-католиками, діяли досить численні й організовані конфесії римокатоликів (2 млн.), православних (1,5 млн., головню на Волині та Холмщині) та іудеїв (0,8 млн.) [13, с.146-148; 10].

В.Липинський, маючи на думці сталінську імперію, слушно відзначав: "Є політики, які, організовуючи державне життя, намагаються зробити з релігії послухне знаряддя в своїх руках. Вони не визнають поруч своєї, влади світської, такої ж влади духовної... Меч та ідея сполучені тут в одних руках. І коли якась церква, якась релігія в їхній державі не хоче бачити в них найвищої влади духовної, вони її винищують" [12, с.130].

Отож, анексувавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада, проводячи прискорену "радянізацію" нових захоплених земель, розгорнула широкий наступ на релігію і церкву, зокрема Греко-католицьку, як важливий чинник духовного і політичного життя краю. Насамперед, були закриті її навчальні заклади: Богословська академія, духовні семінарії, наукові установи (Богословське наукове товариство та ін.), видавництва, припинені релігійні видання, скасоване викладання релігії у школах і вузах. Тобто проводився перший етап "радянізації" духовної сфери суспільного життя шляхом ліквідації засобів впливу церкви на віруючих. Такі ж заходи здійснювались стосовно інших конфесій.

Нова влада завдала відчутного удару і Римо-католицькій церкві. "Ксьондзи, попи, рабини, – наголошував у ті дні московський журнал "Комуністична освіта", – ці вірні наймити ворожих елементів, активно проявляють свою антинародну діяльність" [9, с.18]. Органи НКВС спільно з партійними і державними структурами, виконуючи директиву наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 15 вересня 1939 р.: "очистити приєднані території від "ворожих елементів", вдавалися до вже добре відомих методів боротьби за владу масових репресій. Тож ксьондзи й

потрапили у першу хвилю арештів і депортації в лютому 1940 р., коли сотні тисяч мешканців західноукраїнських земель були депортовані на Сибір і в Сибір.

Репресивні заходи радянської влади не оминули її серйозного опонента – УГКЦ. Митрополит А.Шептицький у листі до Риму від 26 грудня 1939 р. писав, що більшовики докладають великих зусиль "тільки на те, щоб нас упокорити, пригнобити та знищити". Підсумовуючи наслідки злочинних дій влади, він наголошував: "Число жертв, що їх вивезено, ув'язнено чи вбито, дуже велике. Тільки у моїй архієпархії їхнє число доходить до 20 000. У моїй єпархії було вбито або померло у в'язниці 12 священників, а в Перемиській близько 20. Крім того, з моєї єпархії у Сибір вивезено 33 священників" [14, с.95]. Додамо, що під загрозою репресій близько ста душ пастирів перебралися за Сян до піднімецької території.

За таких складних умов розгорнутого наступу системи воєнничого атеїзму Греко-католицька церква зазнала найменших серед інших конфесій втрат і змогла організовано й ефективно протистояти антирелігійній політиці більшовиків. Заслуга в цьому належить, насамперед, митрополиту Андрею, який згуртував клір і послідовно дотримувався визначеного ним курсу щодо нової влади, який аж ніяк не був до неї прихильним. "Настала нова епоха, – писав він у зверненні "До духовенства" на початку жовтня 1939 р. – Програма нашої праці така: будемо повинуватися владі, слухатись законів, оскільки вони не противні Божому законові, не будемо мішатися до політики і світських справ, не перестанемо жертвенно працювати для Христової справи в нашій народі" [16, с.205]. Львівський історик церкви Михайло Гайковський слушно зауважує, що у наведеному посланні та наступних розпорядженнях духовенству митрополит Андрей Шептицький чітко висловив відношення Греко-католицької церкви до більшовицької влади. У його словах "слухатися законів, оскільки вони не противні Божому законові", а також "не будемо мішатися до політики і світських справ" прозоро проглядається позиція не надавати підтримки новій владі, яка з перших днів намагалася втягнути маси у політичну боротьбу бідних проти багатих, буржуазії та інших "ворогів народу" [6, с.26].

А втім, Москва і Київ все ж утримувалися від радикальних заходів щодо ліквідації УГКЦ, хоча її антирадянська спрямованість була загальновідомою. На наш погляд, відвертий курс на ліквідацію Греко-католицької церкви визнаного захисника інтересів українського народу в Польщі – суперечив би головному аргументові Сталіна щодо

вторгнення 17 вересня 1939 р.: “взяти під захист українське населення”. Цікаво, що вже 27 вересня, після початку бойових дій Червоної армії, київське радіо висловило вдячність галицькому духовенству за те, що воно “так вірно підтримувало український дух поневоленого народу” [1, ф. 684, оп. 2, спр. 92, арк. 95]. Як слушно зауважив В. Ленчик, цьому сприяли ще дві важливі обставини: непевна ситуація у регіоні внаслідок розгортання Другої світової війни, а також незаперечний авторитет митрополита Андрія Шептицького. “Особа митрополита, – згадував отець Ю. Дзерович, – так імпонувала більшовикам, що вони просто не зважувалися піднести на нього руку” [8, с. 143].

Не зважившись на ліквідацію УГКЦ, радянські органи піддавали її могутньому економічному утиску: націоналізували усі церковні землі (тільки Львівська єпархія втратила 36 тис. га), конфіскували значну кількість будівель, наклали непосильні податки. Наприклад, священник, як нетрудовий елемент, мав сплачувати вп'ятеро більше інших громадян. Митрополит безпосередньо звернувся зі скаргою до М. Хрущова. У листі він інформував секретаря ЦК КП(б)У про надмірні податки на духовенство, несплата яких призведе до судового переслідування парохів. Створюється враження, наголошував митрополит, що йдеться не стільки про податки, скільки “про знищення українського духовенства”. Водночас він звертав увагу М. Хрущова щодо великих податків на селянство [2, ф. 201, оп. 4, спр. 2632, арк. 181]. Питання надмірного оподаткування священників було переглянуте.

Коли Народні Збори Західної України у жовтні 1939 р. прийняли підготовлені у Москві декларації і постанови, зокрема про конфіскацію церковних земель і скасування монастирів, митрополит Андрей Шептицький визнав їх нечинними і відкрито висловив протест. У посланні до священництва і монаших згромаджень він обурено писав: “Ми не тільки не годилися, але й рішучо протестуємо проти здійсаної Вам кривди”. У відповідь на утиски і репресії радянської влади на західноукраїнських землях митрополит у своєму посланні наголошував: “Ми, яко Галицький митрополит, торжествено проти цього насильства протестуємо, а усім переслідуваним виражаємо наш глибокий біль і наше обурення за таке кривдяче і незаконне поступовання” [3, ф. 358, оп. 3, спр. 12, арк. 12-13].

У квітні 1940 р. митрополит надіслав урядові УРСР протест проти методів насильницької колективізації, які “викликають у людей поняття, що йде тільки про те, щоб завести нове кріпацтво, багато гірше від усього того, що про кріпацькі часи оповідає історія” [4, ф. 201, оп. 1, спр. 104, арк. 2].

Митрополит А.Шептицький робив все для того, щоб зберегти церкву в нових умовах. Він заборонив священникам покидати парафії, продовжував підтримувати стосунки з Апостольською Столицею. У жовтні 1939 р. таємно відіслав довірену особу до папи Пія XII з листом, в якому йшлося про висвячення ректора Богословської академії о. Йосифа Сліпого на єпископа, ймовірного наступника на митрополичому престолі. Папа Пій XII на прохання митрополита схвалив започатковану таємним Львівським собором від 18-19 вересня 1940 р. акцію поширення уніатства на території СРСР. Митрополит утворив чотири екзархати поза Галичиною і призначив екзархів у радянській Україні (єпископ Й.Сліпий), Росії (ігумен студитів о. К.Шептицький), Білорусії (єпископ А.Неманцевич), Волині, Холмщині і Підляшші (єпископ М.Чарнецький). На соборі екзархів встановлено головні канонічні, літургічні та пасторальні засади нової структури церкви УГКЦ. Після деяких вагань папа Пій XII наприкінці 1941 р. затвердив екзархів Апостольськими, а митрополита Андрея – Апостольським делегатом для екзархів. Таким чином, за надзвичайно складних обставин УГКЦ не тільки збереглася, але й поширювалася на великій території Сходу [15, с.168]. Зауважимо, що цей її канонічний статус чинний і нині. Щоб прийти до церковної єдності слов'янського Сходу, насамперед українського, російського та білоруського народів, митрополит започаткував очищення церкви від латинських обрядів, готував місіонерів для апостольської праці у східних регіонах.

Зважаючи на велику кількість депортованого населення Західної України (більше як 0,6 млн. осіб), митрополит домагався скерувати у райони їх виселення греко-католицьких священників. Більше того, намагався виїхати туди особисто. У розпорядженні, датованому 17 квітня 1940 р. він писав: “Подаю до відома Всч. Духовенства, що, бажаючи сповнити свої душпастирські обов'язки супроти тих наших вірних, які є переселені за східні границі нашого краю, наміряю звернутися до Уряду СРСР з проханням дозволити і уможливити мені і десятиєм священникам душпастирську працю поміж тими переселеними. Всеч. Отців завзиваю, щоби до мене зголосилися ті, які бажали би взяти участь в тій моїй душпастирській виправі” [5, ф. 201, оп. 1, спр. 4342, арк. 25-40].

Напад Німеччини на СРСР улітку 1941 р. змінив релігійну ситуацію на західноукраїнських землях, які вже у перші тижні бойових дій були окуповані військами вермахту. Провід ОУН, скориставшись сприятливими обставинами, проголосив 30 червня у Львові відновлення української державності. УГКЦ відстоювала самостійницькі прагнення українського народу. Великий патріот і духовний провідник нації

митрополит А. Шептицький у ті дні звернувся до вірних з пастирським листом, у якому закликав: "Український народ мусить у цій історичній хвилині показати, що має досить почуття авторитету і життєвої сили, щоб заслужити таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богодайні сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що ви дозріли до державного життя" [10, с.562]. Митрополит був обраний почесним протектором і президентом Національної ради, яку німецька окупаційна влада невдовзі розігнала, а членів уряду, на чолі з Ярославом Стецьком, арештувала й кинула за колючі дрого концтабору Заксенхаузен.

Всупереч твердженням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму, УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацизму. Проголошені визнання німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій і кривавої масакри органів НКВС перед втечею. Мешканці краю зустріли проголошення незалежності України 30 червня з великим ентузіазмом і новими надіями.

Лояльні стосунки між УГКЦ і окупаційною владою переросли у протистояння восени 1941 р., коли Берлін відверто виявив загарбницькі наміри щодо України і розгорнув на її окупованих землях терор проти національно-патріотичних сил.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ). – Ф. 684, оп. 2, спр. 92, арк. 95.
2. ЦДІАУЛ. – Ф. 201, оп. 4, спр. 2632, арк. 181.
3. ЦДІАУЛ. – Ф. 358, оп. 3, спр. 12, арк. 12-13.
4. ЦДІАУЛ. – Ф. 201, оп. 1, спр. 104, арк. 2.
5. ЦДІАУЛ. – Ф. 201, оп. 1, спр. 4342, арк. 25-40.
6. Гайковський М. Велике протистояння: опір греко-католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941) // Київська Церква. – 1999. – № 5.
7. Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали міжнародної конференції присвяченої життю і діяльності митрополита Андрея Шептицького. Львів, 1990.
8. Західна Україна під більшевиками. IX. 1939 – VI. 1941. Збірник під редакцією М. Рудницької. – Нью-Йорк, 1958.
9. Комуністична освіта. – 1940. – № 9.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк: Львів: НТШ у Львові, 1993.
11. Кульчицький С. Ні, то не був подарунок долі // Високий Замок. 1999. 18 серпня.
12. Липинський В. Релігія і Церква в історії України // Католицький щорічник, 1996. – Київ: Києво-Могилянська академія, 1996.

13. Макаруч С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма — Львов, 1983; Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти "радянзації" Західної України (вересень 1939 — червень 1941) // Український історичний журнал. 1993. № 2.

14. Реєнт О. П., Лисенко О. П. Українська національна ідея і християнство. Київ: Богдана, 1997.

15. Сапеляк Андрій, владика. Київська церква на слов'янському Сході. — Буенос-Айрес; Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1999.

16. Шептицький Андрей, митрополит. До духовенства // Львівські єпархіальні відомості. 1939. — № 9-10.

Marchuk V.

CHURCH IN THE CONDITIONS OF TOTAL DISTRUST (UGCC OPOSITION TO STALIN "SOVIETIZATION" 1939-1941)

The problems of complicated relations between Greek-Catholic church and soviet government, the role of church in social, political, national and cultural life of Western Ukraine, the importance of metropolitan A. Sheptytsky's activity in 1939-1941 are researched in the article. The author of the article makes the following conclusion:

— Bolsheviks government, having captured Western Ukraine in 1939, began attacks on Greek-Catholic church:

— A. Sheptytsky's merit is that he followed his self-determined way towards new state.